

ایستادگی

مؤسسه آموزش عالی طلوع مهر
دانشکده حقوق

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته حقوق خصوصی

تحولات تقنینی در مسئولیت مدنی پزشک با تکیه بر قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲

نگارش

غزال کیانی فرد

استاد راهنما

دکتر سید مهدی میرداداشی

تابستان ۹۸

برگ اصالت و مالکیت اثر

اینجانب دانش آموخته کارشناسی ارشد رشته موسسه آموزش عالی طلوع مهر،
پدیدآور پایان نامه با عنوان
باراهنمایی گواهی و تعهد می کنم که بر پایه قوانین و مقررات، از جمله «دستور العمل نحوه
بررسی تخلفات پژوهشی» و همچنین «مصادیق تخلفات پژوهشی» مصوب وزارت علوم، تحقیقات و فناوری (۲۵ اسفند ۱۳۹۳):
این پایان نامه دستاورد پژوهش این جانب و محتوای آن از درستی و اصالت برخوردار است.
حقوق معنوی همه کسانی را که در به دست آمدن نتایج اصلی پایان نامه تاثیر گذار بوده اند، رعایت کرده ام و هنگام
کاربرد دستاورد پژوهش های دیگران در آن، با دقت و به درستی به آن ها استناد کرده ام.
این پایان نامه و محتوای آن را تاکنون این جانب یا کس دیگری برای دریافت هیچگونه مدرک یا امتیازی در هیچ جا ارائه
نکرده ایم.

همه حقوق مادی این پایان نامه از آن موسسه آموزش عالی طلوع مهر است و آثار برگرفته از آن با وابستگی سازمانی
موسسه آموزش عالی طلوع مهر منتشر خواهد شد.
در همه آثار برگرفته از این پایان نامه، نام استاد(ان) راهنما و اگر استاد راهنمای نخست تشخیص دهد، نام استاد(ان) مشاور
و نشانی رایانامه سازمانی آنان را می آورم.
در همه گام های انجام این پایان نامه، هرگاه به اطلاعات شخصی افراد یا اطلاعات سازمان ها دسترسی داشته یا آن ها را
به کار برده ام، رازداری و اخلاق پژوهش را رعایت کرده ام.

امضاء

تاریخ

این گزارش و همه حقوق مادی و محصولات آن(مقاله ها، کتاب ها، پروانه های اختراع، برنامه های رایانه ای، نرم افزارها،
تجهیزات ساخته شده و مانند آن ها) بر پایه «قانون حمایت حقوق مولفان و مصنفان و هنرمندان» مصوب سال ۱۳۴۸ و اصلاحیه
های بعدی آن و همچنین آیین نامه های اجرایی این قانون از آن موسسه آموزش عالی طلوع مهر است و هرگونه استفاده از
همه یا پاره ای از آن شامل نقل قول، تکثیر، انتشار، کاربرد نتایج، تکمیل و مانند آن ها به صوت چاپی، الکترونیکی یا وسایل
دیگر، تنها با اجازه نوشتاری موسسه آموزش عالی طلوع مهر شدنی است. نقل قول محدود در انتشارات علمی مانند کتاب و
مقاله یا پایان نامه ها و رساله های دیگر با نوشتن اطلاعات کامل کتاب شناختی، نیازی به مجوز موسسه آموزش عالی طلوع
مهر ندارد.

شماره:

تاریخ: ۱۳۹۸/۰۵/۱۷

پیوست:

شماره پیگیری

۳۰۴۰۱۵

بسمه تعالی

صورتجلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد ناپیوسته

با تأیید خداوند متعال و با عنایت به آئین نامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد ناپیوسته جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد ناپیوسته خانم غزال کیانی فرد ورودی نیمسال اول ۹۷ - ۹۶ با شماره دانشجویی ۹۶۱۷۹۲۱۱ در رشته حقوق خصوصی تحت عنوان: تحولات تقنینی در مسئولیت مدنی پزشک با تکیه بر قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ با حضور استادان راهنما، داور (داوران) و نماینده تحصیلات تکمیلی در موسسه آموزش عالی طلوع مهر در تاریخ ۱۳۹۸/۰۵/۲۴ تشکیل گردید.

نظر هیأت داوران پس از استماع بیانات و نحوه ارایه نامبرده به شرح ذیل می باشد:

پایان نامه مورد قبول می باشد.

پایان نامه با اصلاحات مورد قبول می باشد.

پایان نامه مورد قبول نمی باشد.

نمره نهایی پایان نامه از ۲۰ به عدد: ۱۱۵ به حروف: **جیدترین**

تعداد واحد پایان نامه:

امضاء	مرتبۀ علمی	نام و نام خانوادگی	هیأت داوران
	استادیار	دکتر سید مهدی میرنادانی	استاد راهنما
	استادیار	دکتر ابراهیم دلشاد معارف	داور داخلی
	دانشیار	دکتر رضاحسین گندم کار	داور داخلی

معاون آموزشی و پژوهشی

امضاء و تاریخ

واحد برادران
قم، پردیسان، بلوار دانشگاه، بلوار
شهروند شمالی
کد پستی: ۳۷۳۶۱-۳۷۳۶۲
تلفن: ۰۲۵-۳۷۳۸۱۰۰۰۸

واحد خواهران
خیابان شهید فاطمی (دوره شهر) نبش
میدان رسالت
کد پستی: ۳۷۱۱۷-۳۷۱۵۹
تلفن: ۰۲۵-۳۷۷۳۰۰۰۸۰

www.tooumeh.ac.ir
info@tooumeh.ac.ir

صفحه پستی: ۳۸۱۶-۳۷۱۸۵
فکس: ۰۲۱۸۹۷۸۹۱۳۹

چکیده

مسئولیت به طور کل دارای جنبه‌های مختلفی از جمله مسئولیت مدنی و کیفری می باشد؛ مسئولیت پزشک در قبال بیماران می تواند اخلاقی یا حقوقی باشد که در واقع مسئولیت اخلاقی و حقوقی زیر مجموعه‌ایی از مسئولیت مدنی می باشد؛ در این پژوهش، ما به بررسی مسئولیت مدنی پزشک پرداختیم. قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۵ به پیروی از نظر مشهور فقها، مسئولیت مطلق را برای مسئولیت پزشک پذیرفته بود، این در حالی است که اصل برائت به علت دارا بودن مبانی دینی، اخلاقی و انطباق با سرشت انسانها به عنوان یکی از اصول اساسی و بنیادین حقوق جزا پذیرفته شده و به دلیل عنایت خاصی که دین مبین اسلام به آن مبذول داشته، در قانون اساسی کشور ما همچون قوانین اساسی و عادی دیگر ملل متمدن دنیا گنجانده شده است. امروزه، با ابداع روش‌های جدید درمانی و تخصصی شدن اعمال پزشکان برای جزء جزء بیماری‌های مرتبط با جسم و روان افراد، ضمن حساس‌تر شدن اعمال پزشکی، حوادث پزشکی نیز به تبع آن افزایش یافته و مفهوم تقصیر پزشکی جنبه‌ی خاص به خود گرفته است که تأمل بر اصل برائت را ضروری‌تر می کند به همین دلیل نیاز به تحول در این خصوص دو چندان احساس می شد. تا پیش از این مسئولیت مدنی پزشک اصولاً مبتنی بر نظریه تقصیر بوده است، در قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۵ ظاهراً مسئولیت محض پذیرفته شده بود که با تصویب و لازم الاجرا شدن قانون مجازات جدید از قاعده پیش عدول شده و مبنای تقصیر در مسئولیت پزشک پذیرفته شده است. در این قانون پزشک مسئول فرض شده است، مگر اینکه عدم تقصیر او به اثبات برسد؛ لیکن به نظر می رسد که مبنای مسئولیت در این قانون تقصیر مفروض است، نه تقصیر لازم‌الاثبات.

کلمات کلیدی: مسئولیت مدنی پزشک، قانون مجازات اسلامی، تقصیر مفروض، تقصیر لازم‌الاثبات، مسئولیت مطلق،

تحولات قانونی

فهرست مطالب

۱	چکیده
۴	مقدمه
۵	بیان مسأله
۷	اهمیت و ضرورت تحقیق
۸	پیشینه تحقیق
۹	هدف های تحقیق
۹	سوال های تحقیق
۹	فرضیه های تحقیق
۱۰	روش تحقیق
۱۰	ساماندهی تحقیق
۱	فصل اول:
۱	کلیات
۱۲	۱-۱- تعریف مسئولیت مدنی
۱۲	۱-۱-۱- مسئولیت در لغت
۱۲	۱-۱-۲- مسئولیت در اصطلاح
۱۳	۱-۱-۳- مسئولیت مدنی در قانون
۱۵	۱-۲- تاریخچه ی مسئولیت پزشک
۱۹	۱-۲-۲- مسئولیت پزشک در قانون موضوعی ایران
۲۳	۱-۳- مفهوم خطای پزشک
۲۴	۱-۴- مفهوم مسئولیت مدنی پزشک
۲۶	۱-۵- ماهیت تعهد پزشک
۲۹	۱-۶- ماهیت اخلاق پزشکی
۱	فصل دوم:
۱	بررسی ارکان مسئولیت مدنی پزشک

۳۴	۱-۲-۱-ارکان مسئولیت مدنی پزشک.....
۳۴	۱-۲-۱-۱-ورود ضرر.....
۳۶	۱-۲-۲-فعل یا عمل زیان بار.....
۴۰	۱-۲-۳-رابطه سببیت.....
۴۲	۲-۲-مسئولیت قراردادی و قهری پزشک.....
۴۲	۱-۲-۲-قهری بودن مسئولیت پزشک.....
۴۴	۲-۲-۲-مسئولیت قراردادی و خارج از قرارداد.....
۴۵	۲-۳-۲-تعهد به نتیجه و تعهد به وسیله بودن مسئولیت پزشک.....
۴۵	۱-۲-۳-۲-دیدگاه قائلین به تعهد به نتیجه.....
۴۷	۲-۲-۳-۲-دیدگاه قائلین به تعهد به وسیله.....
۳۴	فصل سوم:.....
۳۴	احکام و آثار مسئولیت مدنی پزشک.....
۵۰	۱-۳-تحلیل مبانی مسئولیت در قانون مجازات ۱۳۷۵ و ۱۳۹۲.....
۵۳	۲-۳-وجوه مسئولیت مدنی پزشک.....
۵۸	۳-۳-موارد سقوط مسئولیت پزشک.....
۵۸	۱-۳-۳-عدم قصور و تقصیر در علم و عمل.....
۶۱	۲-۳-۳-تحلیل اصل برائت.....
۶۳	۳-۳-۳-رضایت بیمار.....
۶۴	۴-۳-۳-اطلاع پرستار یا بیمار از اشتباه بودن دستور درمانی.....
۶۵	۵-۳-۳-احسان در موارد ضروری.....
۶۷	۴-۳-برائت از مسئولیت پزشک.....
۶۸	۵-۳-اخذ برائت از مسئولیت پزشک.....
۵۰	نتیجه گیری و پیشنهادات.....
۷۵	فهرست منابع.....

پزشک در جریان درمان ممکن است به بیمار صدماتی وارد سازد که حیات او را به مخاطره اندازد. طبق قواعد حقوقی و اخلاقی می‌بایست مسئولیت وقوع این عمل مشخص و نسبت به جبران و کیفر مجرم اقدام گردد و یا اینکه براءت از فاعل صورت گیرد.

خاستگاه مسئولیت پزشکی را باید در ماهیت تعهدات پزشکی جستجو نمود. چرا که مسئولیت پزشکی معلول تقصیری است که پزشک در ایفای وظیفه طبابت مرتکب گردیده و از این رو در قبال صدماتی که به بیمار وارد آورده مسئول قلمداد می‌گردد. در حقوق پزشکی سخن از مسئولیت پزشک هنگامی میسر است که آموزه‌هایی پیرامون تعهد پزشک مبنی بر تعهد به وسیله یا تعهد به نتیجه شکل گرفته مورد بررسی قرار گیرد. آنچه که بحث مسئولیت پزشک را از اهمیت دو چندان بر خوردار می‌نماید این است که اساساً ماهیت اعمال پزشکی به گونه‌ای است که در بیشتر موارد ضرر و زیان ناشی از درمان بر بیماران متحمل می‌شود.

در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۵ ماده ۳۱۹ مسئولیت محض یا بدون تقصیر پزشک، طبق نظر عده‌ایی از فقهای امامیه مورد قبول واقع شده بود و در ماده ۳۲۲ با توجه به گرفتن براءت آن را تعدیل نموده بود که البته باید توجه کرد که اخذ براءت مسئولیت پزشک را بطور کامل و صد در صد از بین نمی‌برد به دلیل اینکه با اثبات تقصیر، پزشک موظف به جبران خسارت می‌باشد. قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، مواد ۱۴۰ تا ۱۴۵ ضمن بر شمردن موارد مسئولیت کیفری از قاعده پیشین عدول کرده و در ماده ۴۹۵ مقرر شده است: «هر گاه پزشک در معالجاتی که انجام می‌دهد موجب تلف یا صدمه بدنی گردد، ضامن دیه است مگر آنکه عمل او مطابق مقررات پزشکی و موازین فنی باشد یا اینکه قبل از معالجه براءت گرفته باشد و مرتکب تقصیری هم نشود و چنانچه اخذ براءت از مریض به دلیل نابالغ یا مجنون بودن او، معتبر نباشد و یا تحصیل براءت از او به دلیل بیهوشی و مانند آن ممکن نگردد، براءت از ولی مریض تحصیل می‌شود.» و در تبصره ۱ همین ماده تحصیل براءت را مانع مسئولیت پزشک ذکر کرده است اما چنین برداشت می‌شود که مبنای مسئولیت در این قانون تقصیر مفروض می‌باشد.

با توجه به مطالب بیان شده در این پژوهش سعی بر این است که به بررسی تحولات تقنینی از زمان شکل‌گیری قوانین مربوطه در مسئولیت مدنی پزشک با تکیه بر قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ پردازیم.

بیان مسأله

مسئولیت پزشکان در قبال بیماران دارای دو جنبه‌ی اخلاقی و حقوقی می‌باشد که مسئولیت حقوقی خود به دو جنبه‌ی مدنی و کیفری تقسیم می‌شود. با توجه به اینکه موضوع مسئولیت مدنی و خطای پزشکان و برخورد با خطای آنها قدمتی به بلندای علم طب دارد در مورد آن بسیار بحث شده است.^۱

با وجود یکسان بودن شرایط عدم مسئولیت کیفری متأسفانه قانون‌گذار در خصوص مسئولیت مدنی پزشک از مبنای واحدی پیروی ننموده است. با تصویب قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ شاهد تحولات خاصی در عرصه‌ی مسئولیت مدنی هستیم. یکی از این تحولات در عرصه‌ی ضمان پزشک است. پزشکان در زمره‌ی متخصصینی هستند که روزانه به مداوای ده‌ها بیمار پرداخته و همواره با احتمال شکست در درمان مواجه هستند. به همین علت ضمان ایشان از موضوعات مورد توجه در مباحث حقوقی است. در کتب حقوقی، بحث ضمان پزشک ضمن مباحث مسئولیت مدنی ناشی از تقصیرهای حرف مطرح می‌شود و در آثار فقهی در ضمن اجاره و دیات. صرف نظر از محل طرح بحث، عمده‌ی مسائل مطرح شده به لحاظ مبنایی اتحاد داشته و غالب مسائل جدید (مستحدثه) در قالب قواعد عام مطروحه قابل حل می‌باشند.

هرچند اصلاح مقررات سابق و تغییر مبنای مسئولیت پزشک از خطر به فرض تقصیر، اقدامی مثبت و منطبق با مبانی حقوقی و واقعیات عملی تلقی می‌شود، اما در کنار این تحول مثبت باید شاهد احکامی در جهت تامین بیشتر حقوق بیماران در برابر پزشکان غیرمطلع می‌بودیم. البته در قانون جدید تا حدی به این موضوع توجه شده است و شاهد دقت مقنن به برخی ظرافت‌های فقهی هستیم نظیر توجه به اصطلاح «قصور» که در آثار فقهی به چشم می‌خورد اما مقنن در قانون سابق بدان توجهی ننموده بود. بکارگیری این اصطلاح که دارای بار معنایی خاص و دقیقی است، دارای تاثیرات فراوان در جهت تامین حقوق بیماران در مواجهه با پزشکان فاقد تخصص و توانایی علمی است. اما ضروری بود قانون جدید بصورت دقیق‌تر بدین موضوع می‌پرداخت و به بیش از ذکر یک کلمه اکتفا می‌کرد زیرا این احتمال وجود دارد که این مقرر در سایه وضعیت عملی موجود و پیشینه‌ی تقنینی، تفسیر شده و برخی گمان کنند که مقنن قصور را در معنایی همسان با تقصیر بکار برده است.^۲

-
۱. جوادی، سهیلا، ۱۳۹۲، ارکان مسئولیت مدنی فیزیوتراپیست در نتیجه اتلاف، فصلنامه حقوق پزشکی، سال هفتم، شماره بیست و پنج، تابستان، ص ۱۵۷
 ۲. دارائی، محمد هادی، ۱۳۹۵، عناوین سقوط ضمان پزشک در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ (بررسی فقهی و حقوقی)، فصلنامه پژوهش حقوق خصوصی، سال چهاردهم، ص ۶۰

قانون مجازات عمومی سال ۱۳۰۴ هجری شمسی با اختصاص پنج ماده (مواد ۱۱۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳ و ۲۲۰)، مسئولیت پزشک را مطرح کرده بود. این قانون در سال ۱۳۵۲ مورد تجدید نظر قرار گرفت و موادی از آن اصلاح شد؛ از جمله اینکه ماده‌ی ۴۲ اضافه شد که در آن اقدامات پزشکان در صورتی که منجر به ورود خسارت یا مرگ بیمار می‌شد، چنانچه با شرایط مقرر در قانون صورت می‌گرفت جرم محسوب نمی‌شد.^۶ بعد از انقلاب، مجلس شورای اسلامی با تجدید نظر در قوانین سابق به انجام تغییراتی در آنها پرداخت و در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۶۱ هجری شمسی برخلاف قوانین سابق، اقدامات پزشکی را فقط در صورتی مجاز می‌دانست که به قصد درمان و ضروری باشد. این قانون ضمن جرم شناختن اعمال طبی غیرضروری به پیروی از عقاید فقها، اعمال ضروری مانند سقط جنین برای حفظ جان مادر را مجرمانه و برای پزشک مربوطه مجازات تعیین می‌کرد.^۷ در قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰ چند ماده به این موضوع اختصاص یافت که با مبنای تفسیر سازگار نیست اما این مواد از لحاظ مبنای مسئولیت هماهنگی کافی ندارند و در تفسیر آنها نیز اختلاف نظر دیده می‌شود. به نظر می‌رسد در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ پزشک، مسئول فرض می‌گردد مگر اینکه عدم تقصیر او به اثبات برسد. می‌توان گفت در مواردی که پزشک مأذون و ماهر بوده و در امر طبابت مرتکب تقصیر نمی‌گردد، اما در اثر معالجه تلف یا نقصی

۱. طیب یا جراح هرگاه تصدیق‌نامه برخلاف واقع درباره شخصی برای معافیت از خدمت در ادارات رسمی بدهد از شش ماه تا دو سال حبس تأدیبی و از ده الی صد تومان غرامت محکوم خواهد شد. هرگاه تصدیق‌نامه مزبور به واسطه وعده و تعارف داده شده باشد بعلاوه استرداد و ضبط عارف به حبس تأدیبی از یک تا سه سال و به تأدیه پنجاه تا پانصد تومان غرامت محکوم خواهد شد.

۲. هر کس به واسطه دادن ادویه یا وسایل دیگر موجب سقط حمل زنی شود جزای او از یک تا سه سال حبس تأدیبی است و اگر زن حامله را دلالت به استعمال وسایل مذکوره نماید جزای او از سه تا شش ماه حبس تأدیبی خواهد بود.

۳. زنی که عالمأ بدون اجازه طیب راضی به خوردن ادویه و مأكولات یا مشروبات یا استعمال وسایل مذکوره شده یا تمکین از استعمال آن وسایل کرده و واسطه حمل خود را ساقط کرده باشد مجازات او از یک تا سه سال حبس تأدیبی است و اگر این اقدام زن نتیجه امر شوهر خود باشد زن از مجازات معاف و شوهر به مجازات مذکور محکوم خواهد شد.

۴. طیب یا قابله یا جراح یا دوا فروش و اشخاصی که به عنوان طبابت یا قابلیت یا جراحی یا دوافروشی وسایل سقط حمل را فراهم آورند از سه تا ده سال حبس با اعمال شاقه محکوم خواهند شد مگر این که ثابت شود که این اقدام طیب یا قابله یا جراح برای حفظ حیات مادر می‌باشد.

۵. اطبا و جراحان و قابله‌ها و دوا فروشان و کلیه‌ی کسانی که به مناسبت شغل یا حرفه خود محرم اسرار می‌شوند هرگاه در غیر از مواردی که بر حسب قانون ملزم می‌باشند اسرار مردم را افشا کنند از یک ماه تا یک سال به حبس تأدیبی و از بیست و پنج الی دویست تومان غرامت محکوم خواهند شد.

۶. ایمانی، ۱۳۸۳، بررسی جرایم و مجازات‌های پزشکی در حقوق ایران، نهران، انتشارات حیان، صص ۳، ۱۷، ۱۸

۷. چنانچه طیب قبل از شروع درمان یا اعمال جراحی از مریض یا ولی او براثت حاصل کرده باشد ضامن خسارت جانی، یا مالی نقص عضو نیست و در موارد فوری که اجازه گرفتن ممکن نباشد طیب ضامن نیست.

به وجود می‌آید، این تلف یا نقص مستند به فعل او نمی‌باشد؛ زیرا پزشک وظیفه‌ای فراتر از این موارد به عهده ندارد. به همین دلیل قانون‌گذار در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ به صراحت در ماده ۵۲۹ چنین اعلام می‌دارد: «در کلیه مواردی که تقصیر موجب ضمان مدنی یا کیفری است، دادگاه موظف است استناد نتیجه حاصله به تقصیر مرتکب را احراز نماید.»

بنابراین مسئول دانستن پزشک در مواردی که مآذون و ماهر است و مرتکب تقصیر نمی‌گردد، عاقلانه و منطقی به نظر نمی‌رسد و قانون‌گذار به درستی مبانی مسئولیت پزشک را در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ مبتنی بر تقصیر قرار داده است. این اقدام قانون‌گذار قابل تقدیر و مبتنی بر مصالح جامعه می‌باشد. با توجه به مطالب بیان شده و اهمیت موضوع مسئولیت مدنی پزشکان در نظام حقوقی کشور و همچنین تغییر و تحولات صورت گرفته در قانون مجازات اسلامی جدید در این پژوهش به بررسی تحولات تقنینی در مسئولیت مدنی پزشک با تکیه بر قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ خواهیم پرداخت.

اهمیت و ضرورت تحقیق

مسئولیت مدنی پزشکان از جمله مهمترین موضوعات حقوق مسئولیت مدنی است که در اکثر کشورهای دنیا مورد بحث قرار گرفته است و آراء مهمی در مورد آن صادر شده است. اهمیت جایگاه و حیاتی بودن فعالیت پزشکان بر دامنه مسئولیت آنها افزوده است. مسئولیت مدنی در جایی نمود پیدا می‌کند که در نتیجه اقدامات پزشک زبانی بر اشخاص حقیقی عارض گردد و این مسئولیت با جبران خسارات وارد شده بر بیمار قابل جبران است و پزشکان هنگامی که در نتیجه قصور پزشکی محکوم شوند، شخصا یا با توجه به اینکه قبلا خود را در مقابل مسئولیت مدنی بیمه نموده باشند، از طریق شرکت‌های بیمه نسبت به جبران خسارت اقدام می‌نمایند. با توجه به این نکته که بروز هر نوع منازعه حقوقی بین بیمار و پزشک محتمل و ممکن است و برخورداری از یک نظام پزشکی و درمانی کارآمد به قوانین و نظام نامه‌هایی نیازمند است که با شناخت کامل از رابطه طرفین به بهترین شکل اختلافات بین بیمار و پزشک را فیصله دهد اهمیت چنین پژوهشی دو چندان احساس می‌شود که نیاز آن در جامعه حقوقی و پزشکی کشور به شدت احساس می‌شود و مورد کاربرد هر کدام از بیمار و پزشک خواهد بود.

پیشینه تحقیق

با توجه به استعلام از سایت ایران داک می توان گفت تاکنون پژوهشی با عنوان تحولات تقنینی در مسئولیت مدنی پزشک با تکیه بر قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ انجام نشده است اما عناوین مشابهی با کار یافت شده که در ادامه به چندی از آنها اشاره می شود. با تحولات قانون جدید مقنن از یک سو دقیق تر قلمرو ضمان پزشک و از دیگر سو به بیان دقیق تر مبانی ضمان پزشک پرداخته است و از جانب سوم، به برخی مصادیق مطروحه در کتب فقهی اشاره نکرده و در عوض مصادیق امروزی تر را مورد تصریح قرار داده است که هیچ یک از موارد بیان شده مجموعاً و در یک پژوهش مورد بررسی قرار نگرفته است. سعی ما در این بود که در این پژوهش همه این تغییرات را مورد بررسی قرار دهیم و وجه تمایز پایان نامه حاضر با سایر مقالات در همین است.

با جست و جو، می توان از لابلای کتب و مقالات حقوقی به مقالاتی تحت عنوان زیر اشاره کرد:

دارائی، محمد هادی، ۱۳۹۴، عناوین سقوط ضمان پزشک در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲

(بررسی فقهی و حقوقی)، فصلنامه پژوهش حقوق خصوصی، سال چهارم، شماره چهاردهم

صالحی، سید مهدی؛ فرامرزی رزینی، فاطمه؛ قاسم زاده، نازآفرین، ۱۳۹۲، مروری بر مبانی مسئولیت

پزشک از دیدگاه فقهای شیعه با تامل بر اصل برائت، اخلاق و تاریخ پزشکی، دوره ۶، شماره ۳، صفحات ۱۷-

۲۹

ثقفی، مریم؛ یزدانیان، علیرضا؛ جلالی، محمود؛ ۱۳۹۶، ماهیت تعهد ایمنی و کاربرد آن در مسئولیت

مدنی پزشک در حقوق ایران و فرانسه؛ پژوهش های حقوق تطبیقی، دوره ۲۱، شماره ۳

وطن پور، فاطمه؛ پرویزی فرد، آیت الله؛ وطن پور، لعلیا؛ ۱۳۹۶، مسئولیت مدنی پزشکان با رویکرد قانون

مجازات اسلامی ۱۳۹۲، در اولین همایش بین المللی و سومین همایش پژوهش های مدیریت و علوم انسانی

صفایی، سید حسین؛ ۱۳۹۱، مبنای مسئولیت مدنی پزشک با نگاهی به لایحه جدید قانون مجازات

اسلامی، فصلنامه علمی-پژوهشی دیدگاه های حقوق قضایی

صالحی، حمیدرضا؛ فلاح، محمدرضا؛ عباسی، محمود، ۱۳۸۹، ماهیت تعهدات پزشکی در پرتو مطالعه

تطبیقی، فصلنامه حقوق پزشکی، سال چهارم، شماره چهاردهم

همتی، زینب، ۱۳۹۲، مبانی فقهی- حقوقی اخذ برائت از بیمار، پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته

حقوق خصوصی، دانشگاه شیراز

هدف های تحقیق

- ۱- بررسی ابعاد مختلف حقوقی مسئولیت مدنی پزشک با توجه به تحولات تقنینی و قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲
- ۲- بررسی انطباق و عدم انطباق نظریه‌های مسئولیت مدنی با مسئولیت مدنی پزشک با توجه به قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲

سوال های تحقیق

سوال اصلی تحقیق:

با توجه به قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ مسئولیت مدنی پزشک بر کدام نظریه منطبق است؟

سوالات فرعی تحقیق:

- ۱- ارکان مسئولیت مدنی پزشک چیست؟
- ۲- احکام و آثار مسئولیت مدنی پزشک چیست؟

فرضیه های تحقیق

فرضیه اصلی:

به نظر می‌رسد در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ مقررات قوانین سابق اصلاح و بر مبنای نظریه تقصیر بازگشته است.

فرضیه های فرعی:

- ۱- ارکان مسئولیت مدنی پزشک با توجه به قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ شامل خطای پزشکی، وجود رابطه علیت میان ضرر و فعل پزشک است.
- ۲- در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ مبنای تقصیر در مسئولیت پزشک پذیرفته است؛ لیکن به نظر می‌رسد که مبنای مسئولیت در این قانون تقصیر مفروض است، نه تقصیر اثبات شده؛ بدین معنی که قانون پزشک را مسئول فرض می‌کند، مگر اینکه عدم تقصیر او به اثبات برسد. تحصیل براءت از ضمان نیز در قانون جدید پیش‌بینی شده است که فایده آن جابه‌جایی بار دلیل است.

روش تحقیق

نوع روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی-تحلیلی می باشد، در ابتدا کتاب‌ها، مقالات و منابع مورد نیاز به صورت فهرست طبقه‌بندی شده درآمده و براساس نیاز به بهره‌برداری که معیار آن فصل‌بندی‌های تحقیق می‌باشد مورد مطالعه قرار خواهد گرفت.

روش گردآوری اطلاعات، روش کتابخانه‌ای بوده به این صورت که از منابع مکتوب شامل کتب، مقالات، پایان‌نامه‌ها و منابع معتبر اینترنتی و همچنین اسناد در رابطه با موضوع پژوهش استفاده شده است. ابزار گردآوری اطلاعات از طریق فیش‌برداری مطالب مرتبط با موضوع پایان‌نامه می‌باشد.

با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای و مقالات مرتبط با موضوع پایان‌نامه، موضوعات و موارد مرتبط فیش-برداری و سپس مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد.

ساماندهی تحقیق

این تحقیق به سه فصل اصلی و یک نتیجه‌گیری تقسیم خواهد شد.

فصل اول به کلیات که در آن به بررسی مفاهیم و تعاریف مانند تعریف و مفهوم پزشکی، مسئولیت، مسئولیت مدنی و مسولیت مدنی پزشکی اختصاص یافته است.

در فصل دوم با عنوان ارکان مسئولیت مدنی پزشکی به بررسی ابعاد مسئولیت مدنی از جمله وجود ضرر، ارتکاب فعل زیانبار، رابطه سببیت بیان شده است.

در فصل سوم با عنوان احکام و آثار مسئولیت مدنی پزشکی به بررسی عدم قصور و تقصیر در علم و عمل، تحصیل برائت پرداخته می‌شود.

و در نتیجه‌گیری با تشریح خلاصه‌ای از تحقیق، جمع‌بندی‌ای از بحث ارائه می‌گردد.

فصل اول: کلیات

۱-۱- تعریف مسئولیت مدنی

۱-۱-۱- مسئولیت در لغت

مسئولیت در لغت به معنی مؤاخذه، بازخواست، مورد پرسش و سؤال واقع شدن است و غالباً به مفهوم تفکیک وظیفه و آنچه که انسان عهده‌دار و مسئول آن باشد آمده است.^۱

در لغت «مسئول»^۲ به کسی گفته می‌شود که از وی سوال و بازخواست کنند. به عبارت دیگر «موظف بودن با انجام دادن امری»^۳ مسئولیت می‌باشد. واژه مسئولیت مصدر جعلی است که از اسم مفعول با «سأل» زبان عربی ساخته شده است.^۴

۱-۲- مسئولیت در اصطلاح

مسئولیت در اصطلاح حقوقی از معنای لغوی خود جدا نشده است، به دلیل اینکه در بین عموم مردم مسئول بودن یا مسئولیت یعنی اینکه شخص در برابر کارها و اقداماتی که انجام می‌دهد باید پاسخگو باشد. مسئولیت مدنی در اصطلاح حقوقی عبارت است از: تعهد قانونی شخص مبنی بر رفع ضرری که به دیگری وارد شده است، خواه این ضرر ناشی از تقصیر خود و یا ناشی از فعالیت او باشد.^۵

در اصطلاح مسئولیت یعنی، تعهد قانونی شخص به دفع ضرری است که وی به دیگری وارد آورده است خواه این ضرر ناشی از تقصیر وی باشد یا از فعالیت او ایجاد شده باشد؛ در واقع مسئولیت رابطه‌ای حقوقی است که ناشی از فعل یا ترک زیان‌آور باشد. این رابطه از طریق ایفای تعهد مسئول یا اجرای کفایت در باره او زایل می‌گردد.^۶

۱. عمید، حسن، فرهنگ عمید، ۱۳۹۰، تهران، امیر کبیر، چاپ ۳۸، ص ۲۲۳۴

۲ Responsible

۳. معین، محمد، ۱۳۶۳، فرهنگ فارسی، دوره شش جلدی فرهنگ فارسی، چاپ ششم، تهران: امیر کبیر، ج ۳، ص ۴۰۷۷

۴. شهیدی، مهدی، ۱۳۸۲، آثار قراردادها و تعهدات، چاپ اول، انتشارات مجد، ص ۴۹

۵. میر داداشی، سید مهدی، ۱۳۹۳، مسئولیت مدنی موسسات عمومی در حقوق ایران و مصر، انتشارات دانشگاه مفید، چاپ اول، ص ۲۹

۶. جعفری لنگرودی، تاریخ حقوق ایران، به نقل میر داداشی، سید مهدی، ۱۳۹۳، مسئولیت مدنی موسسات عمومی در حقوق ایران و مصر، انتشارات دانشگاه مفید، چاپ اول، ص ۳۰

۷. جعفری لنگرودی، سید محمد جعفر، ۱۳۹۳، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، چاپ ششم، تهران، گنج دانش، ص ۳۲۲

۱-۱-۳- مسئولیت مدنی در قانون

مسئولیت مدنی به عنوان شاخه‌ای از مسئولیت حقوقی، عبارت است از تعهد و الزامی که شخص به جبران زیان وارد شده به دیگری دارد اعم از اینکه زیان مذکور در اثر عمل شخص مسئول یا عمل اشخاص وابسته به او و یا ناشی از اشیاء و اموال تحت مالکیت یا تصرف او باشد.^۱ از دیرباز این موضوع به عنوان یک واقعیت شناخته شده که هرکس به دیگری ضرری وارد کند بایستی جبران نماید.^۲ و همچنین مسئولیت شخص در اثر تخلف از انجام تعهدات ناشی از قرارداد^۳ و بطور کلی در هر موضوعی که انسان ناگزیر باشد که خسارتی که به طرف مقابل وارد کرده است را جبران نماید در برابر او مسئولیت مدنی دارد یا ضامن است.

هرچند که قانون مدنی تعریفی از مسئولیت مدنی ارائه نکرده است اما می‌توان گفت در مفهوم گسترده، مسئولیت مدنی همه عناوین الزامات خارج از قرارداد شامل غصب، اتلاف، تسبیب، استیفاء، استفاده بلاجهت و اداره کردن مال غیر و خسارات حاصله از عدم اجرای تعهد و زیانهای ناشی از جرم را شامل می‌شود. مسئولیت مدنی عبارت است از ملزم بودن شخص به جبران خسارتی که به دیگری وارد کرده است. مسئولیت مدنی زمانی به وجود می‌آید که کسی بدون مجوز قانونی به حق دیگری لطمه بزند و در اثر آن زبانی به او وارد آورد، فرق نمی‌کند عملی که موجب زیان شده است جرم باشد یا شبه جرم، در هر موردی که شخص موظف به جبران خسارت دیگری است گفته می‌شود که این فرد مسئولیت مدنی دارد و ضامن است. این قاعده منطقی و عادلانه از دیرباز وجود داشته که «هر کس به دیگری ضرر بزند باید آن را جبران کند، مگر در مواردی اضرار به غیر که به حکم قانون باشد یا ضرری که به شخص وارد آمده است ناروا و نامتعارف جلوه نکند» این قاعده نظیر همان چیزی است که در فقه تحت عنوان «من تلف مال الغیر فهو لهو ضامن» ذکر شده است.^۴

مسئولیت مدنی به عنوان ضمانت اجرای حقوق مدنی نقش حساس و مهمی را در مطالبه و استیفای حقوق افراد و در نتیجه تنظیم روابط اجتماعی و حقوقی باز می‌کند، بدون تصور وجود مسئولیت مدنی حق مفهوم

۱. حسینی نژاد، حسینقلی، ۱۳۸۹ مسئولیت مدنی، چاپ اول، تهران، بخش فرهنگی دانشگاهی شهید بهشتی، ص ۱۳
۲. بابایی، ایرج، ۱۳۸۵، بررسی خطا در حقوق مسئولیت مدنی ایران، تهران، مجله پژوهش حقوق و سیاست، شماره ۷، ص ۸۹
۳. الهی منش، محمد رضا، ۱۳۸۵، حقوق کیفری و تخلفات پزشکی، چاپ اول، تهران، انتشارات مجد، ص ۴۶
۴. کاتوزیان، ناصر، ۱۳۹۵، دوره حقوق مدنی _وقایع حقوقی_ مسئولیت مدنی، چاپ نوزدهم، تهران، انتشارات گنج دانش، ص

واقعی و عینی خود را از دست داده و جنبه فکری و ذهنی به خود می‌گیرد در ضمن چیزی که به واقع حق را از حالت بالقوه به صورت بالفعل در آورده و آن را بطور ملموس در اختیار صاحبان حق قرار می‌دهد قواعد و مقررات موجود در نظام حقوقی کشورها و از جمله کشور ما می‌باشد که در چهارچوب و قوانین مختلف گنجانده شده است.^۱

در حقوق کشور ما قوانین و مقرراتی که در مورد مسئولیت مدنی می‌باشد برگرفته از قوانین و مقررات اسلامی و همچنین قوانین و مقررات غربی است. قانون مسئولیت مدنی که مبتنی بر تقصیر می‌باشد و از این جهت نسبت به مواد مربوط به اتلاف مال غیر که مبتنی بر نظریه‌ی خطر است اخص می‌باشد، در مورد اتلاف گفته می‌شود کسی که مال دیگری را تلف می‌کند حتی اگر مرتکب تقصیر نشده باشد ضامن است و همچنین است نسبت به منفعت، نقص و عیب مال غیر همچنین قانون مسئولیت مدنی نسبت به مواد مربوط به تسبیب که در ماده ی ۳۳۱ به بعد قانون مسئولیت مدنی ذکر شده است به اعتبار موضوع اعم می‌باشد. به صورت کلی می‌توانیم بگوییم که قانون مسئولیت مدنی عام‌تر از قانون مدنی است. به عنوان مثال می‌توانیم به تجاوز غیرقانونی یا در نتیجه بی‌احتیاطی به جان، سلامتی، مال، آزادی، حیثیت و شهرت تجاری یا هر حق دیگری که قانون برای افراد شناخته اشاره کرد در حالیکه مواد قانون مدنی ناظر به خسارت مالی می‌باشد.

استفاده از واژه‌ی «مسئولیت» در زبان فارسی، به جای «ضمانت» از فرهنگ اسلامی سرچشمه گرفته، به این معنا است که هر نوع تکلیف و تعهدی، سرانجام پرسش و مؤاخذه دارد.^۲ این کلمه در قرآن نیز ریشه‌هایی دارد از جمله «وَقُوهِم اِنَّهْم مَسْؤُولُونَ» و بر صراط دوزخ نگاهشان دارید که آنان مورد بازخواست قرار می‌گیرند.^۳ و نیز «و کان عند الله مسوولا؛ و پیمان خدا مورد سؤال قرار خواهد گرفت»^۴. مسئولیت به معنی «مورد سؤال و بازخواست قرار گرفتن» آمده است و در لغت به معنی «ضمانت»، تعهد، مؤاخذه^۵ و نیز به معنی «موظف بودن به انجام دادن امری» است^۶ و در اصطلاح تعهد قانونی شخص است به رفع ضرر دیگری که وی به او وارد آورده است، خواه این ضرر ناشی از تقصیر خود وی باشد یا از فعالیت وی ایجاد شده باشد.^۷ در اصطلاح حقوقی مسئولیت به دو قسم کیفری و مدنی تقسیم می‌شود مسئولیت کیفری را قانون بصورت واضح

۱. قاسم زاده، سیدمرتضی؛ ۱۳۷۸، مبانی مسئولیت مدنی، تهران، نشر دادگستر، چاپ اول، ص ۲

۲. قرآن کریم. ترجمه ی فولادوند م، ۱۳۸۷، چاپ اول. تهران، انتشارات سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی

۳. صافات/ ۲۴

۴. احزاب/ ۱۵

۵. دهخدا ع، ۱۳۷۳، فرهنگ ۱۴ جلدی لغت نامه، چاپ اول. تهران، دانشگاه تهران؛ جلد ۱۲، ۳

۶. معین، محمد. ۱۳۶۳، دوره شش جلدی فرهنگ فارسی، چاپ ششم. تهران، امیرکبیر؛ جلد ۱، ۳

۷. جعفری لنگرودی، محمد جعفر، ۱۳۹۷، ترمینولوژی حقوق، چاپ سی ام. تهران: گنج دانش، صص ۶۴۲-۶۴۵، ۷۷۶

و شفاف تصریح کرده است؛ یعنی، هیچ عملی را نمی‌توان جرم شناخت، مگر اینکه در قانون، جرم شناخته شده باشد (طبق اصل ۳۶ قانون اساسی و ماده‌ی ۲ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲). از آن جا که برای تحقق مسئولیت کیفری، وجود عناصر مادی، معنوی و قانونی ضروری است، بنابراین، عمل انجام شده توسط پزشک، ضمن اینکه قانون آن را قابل مجازات بداند، باید همراه با سوءنیت باشد تا مشمول مسئولیت کیفری قرار گیرد.

مسئولیت مدنی، به معنای مسئولیت در مقام خسارتی که شخص (یا کسی که تحت مراقبت یا اداره‌ی شخصی است) یا اشیاء تحت حراست وی به دیگری وارد می‌کند و همچنین مسئولیت شخص بر اثر تخلف از انجام تعهدات. براساس نظریه خطر، هر کس به فعالیتی بپردازد و محیط خطرناکی را برای دیگران به وجود بیاورد، چنین کسی که از این محیط سود می‌برد، باید زیان‌های ناشی از آن را جبران کند^۱. براساس این نظریه، لازم نیست تا فرد مرتکب تقصیری شده باشد، همین که عمل فرد خسارتی در پی داشته باشد، باید جبران شود. بر اساس نظریه تقصیر، اگر فرد در انجام عمل خسارت بار و زیان آور، مرتکب خطا و تقصیری شده باشد، مسئول شناخته می‌شود. وجود رابطه‌ی علیت بین تقصیر فرد و ضرر وارده، دلیلی است که می‌تواند مسئولیت شخص را نسبت به جبران خسارت توجیه کند.

۱-۲- تاریخچه‌ی مسئولیت پزشک

پزشکی علمی است که علاوه بر مهارت و دانش نیاز به اخلاق و وجدان دارد و هدف آن حفظ سلامت روحی و جسمی، شناخت بیماری‌ها، تشخیص، درمان و جلوگیری از بروز آنهاست.

قدمت علم پزشکی را می‌توان از سال‌های پیش از باستان که انسانها همواره می‌کوشیده است تا با بکارگیری ابزار و علوم و عقاید مذهبی مختلف به کشف راه‌های جدید و موثر برای تشخیص و درمان بیماری‌ها می‌پرداختند دانست.

این روند همچنان ادامه داشته است تا در دنیای پیشرفته امروزی شاهد درمان‌های نوین هستیم اما کسانی که به این حرفه اشتغال دارند همواره با مسائلی در زمینه درمان بیماران مواجه هستند مثل قصور و خطای پزشکی که درصد زیادی از دعاوی محاکم قضایی را هم به خود اختصاص داده‌اند. بحث مسئولیت پزشکان و دست‌اندرکاران حرفه‌ی پزشکی از گذشته‌های بسیار دور مطرح بوده و سابقه‌ی بسیار دیرینه‌ای دارد. از شروع تشکیل تمدن‌های بشری و مطرح شدن پزشکان به عنوان یکی از

۱. کاتوزیان، ناصر، ۱۳۹۵، دوره مقدماتی حقوق مدنی: وقایع حقوقی: مسئولیت مدنی، چاپ نوزدهم، ص ۲۳-۲۴

طبقات جامعه، قانون‌گذاران مقرراتی را برای نظم بخشیدن و تنظیم و نظارت بر فعالیت پزشکان تدوین و تهیه کرده‌اند.

به عنوان مثال، در مصر باستان، پزشکی در آغاز به صورت سحر و جادو بوده و جادوگران با خواندن اوراد به درمان بیماران می‌پرداختند.^۱ با گذشت زمان، پزشکی مصر رو به پیشرفت نهاد. به گونه‌ای که نخستین «نظام تخصصی» در مصر پایه گذاری شد. هر یک از پزشکان تخصصی خاص داشتند و براساس آن به درمان بیماران می‌پرداختند.^۲ مصریان علاوه بر این، مجموعه قوانین پزشکی را در کتاب «سفر مقدس» گردآوردند و براساس آن طبابت می‌کردند. تخطی از این کتاب باعث مسئولیت طیب بود، به حدی که اگر در اثر عدم رعایت مقررات کتاب فوق، بیمار جان می‌باخت، پزشک اعدام می‌شد؛ اما اگر درمان براساس این کتاب بود، ولی بیمار جان می‌باخت، پزشک مجازات نمی‌شد.^۳

در تمدن بابل امر درمان تا زمان حمورابی در اختیار کاهنان بود. حمورابی با وضع قانونی به نام خود مقرراتی را برای پزشکان و صاحبان سایر حرف در نظر گرفت. در بخش پزشکی این قانون، میزان دستمزد و اجرت پزشکان مشخص شده بود و بیماران می‌دانستند بابت هر درمان، معالجه یا جراحی چه میزان دستمزد باید پرداخت کنند. این دستمزد با تمکن بیمار تناسب داشت. براساس آن قانون، اگر پزشک باعث مرگ برده‌ای می‌شد، باید در ازای آن برده‌ای می‌داد و اگر درمان او به مرگ فرد آزادی منجر می‌شد، دست پزشک قطع می‌گشت و حتی اگر فرزند کسی در اثر درمان پزشک می‌مرد، پسر پزشک قصاص می‌گردید و به قتل می‌رسید.^{۴و۵و۶}

پزشکی در یونان نیز نخست آمیزه‌ای از سحر و جادو بود، ولی پس از قرن‌ها پزشکی جایگاه ویژه‌ای در تمدن یونان یافت و قدیمی‌ترین و معروف‌ترین مراکز پزشکی در یونان ایجاد شد. بر پایه‌ی گزارش افلاطون دو گونه پزشک برای دو طبقه‌ی کلی جامعه که بردگان و انسانهای آزاد بودند وجود

۱. دورانت ویلیام جیمز، ۱۳۷۷، تاریخ تمدن (ترجمه ی احمد آرام)، انتشارات اقبال با همکاری انتشارات فرانکلین، بی تا، تهران، صص ۲۷۳-۲۷۴

۲. البار محمد علی، ۱۴۱۶، المسؤولية الطیبه و اخلاقیات الطیب، جده، دارالمنار للنشر و التوزیع، صص ۱۳-۱۸

۳. خلیفه القصار عبدالعزیز، ۱۴۲۰، حکم تشریح الانسان بین الشریعه و القانون، بیروت، دارالحزم، صص ۱۹-۲۰

۴. شی یرا ادوارد، ۱۳۶۰، الواح بابل (ترجمه علی اصغر حکمت)، تهران انتشارات ابن سینا، همکاری انتشارات فرانکلین، صص ۲۲۶-۲۲۵

۵. دورانت ویلیام جیمز، ۱۳۷۷، تاریخ تمدن (ترجمه ی احمد آرام)، تهران، انتشارات اقبال با همکاری انتشارات فرانکلین، بی تا، ص ۳۸۳

۶. میک توفیل، ۱۳۷۷، قانون نامه حمورابی (ترجمه کامیار عبدی)، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، چاپ دوم، صص ۶۱-۶۳